

РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ (кінець XVI – початок XVII ст.)

У статті простежено вплив Берестейської міжцерковної унії на релігійну ситуацію в Україні кінця XVI – початку XVII ст. Доведено, що Берестейська між церковна унія замість того, щоби стабілізувати конфесійну ситуацію в Київській митрополії, навпаки, не тільки її дестабілізувала, а й посприяла офіційній забороні православної віри в Україні, що майбутньому призвело до широкого розгортання акції спротиву.

Ключові слова: Берестейська міжцерковна унія, релігія, церква, Річ Посполита, католицька, уніатська, православна віра, Київська митрополія.

Актуальність проблеми впливу Берестейської міжцерковної унії на релігійну ситуацію кінця XVI – поч. XVII ст. не викликає заперечень. Адже, ця подія одна з найважливіших подій церковного життя в Україні. Внаслідок чого утворилася Українська Греко-Католицька Церква, яка на сьогодні є однією з найпотужніших християнських конфесій в незалежній Україні та відіграє велику роль в духовному житті мільйонів українців.

На сьогодні цій проблемі присвячено значну кількість наукових розвідок, серед яких можна виокремити праці узагальнюючого характеру знаних дослідників: М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Субтельного, Н.Яковенко та ін.¹ Окрему групу літератури представляють праці спеціально присвячені Берестейській міжцерковній унії 1659 року, зокрема М.Дмитрієва, Г.Лужицького та ін.² Проте, спеціальної розвідки про вплив Берестейської унії на релігійну ситуацію кінця XVI – поч. XVII ст. до цього часу немає, тому ми намагатимемося заповнити цю прогалину. Загальновідомо, українському етносу як і будь-якій іншій дуже складній соціально-біологічній людській спільноті притаманні такі головні ознаки: спільність мови, наявність певної території формування, традиційна культура, етнічна і національна самоідентифікація, ментальність тощо³. Загалом, у домодерну добу дуже важливим чинником етнотворення була релігія, особливо це стосується часів середньовіччя, де питання віри, віротерпимості, віросприйняття панували в свідомості та визначали цивілізаційну, етнокультурну ідентифікацію як пересічного індивідуума, так і тогочасних етнічних спільнот. Релігія в ті часи, це не тільки віра, ідеологія, культура, а і спосіб життя цілих народів. Оскільки українці були вірними православної (ортодоксальної) гілці християнства, то їх входження до Речі Посполитої, де єдиною офіційною визнаною на державному рівні була католицька версія християнської релігії, автоматично породжувало досить багато проблем. Проте, православної руської (української) шляхті, яка стала одним із дієвих чинників створення Речі Посполитої, надзвичайно подобався конфесійний, громадянський мир і внутрішня злагода у порівнянні з жорстокими, кривавими релігійними конфліктами, що вирували в Західній і Центральній Європі. Особливо їй імпонувала релігійна толерантність рішень польських сеймів, суть яких зводилася до такого: "Вільно кожному вірити згідно зі своїм сумлінням"⁴.

Ось так характеризує цю ситуацію знаний англійський історик Норман Дейвіс: "У світі, де наростала релігійна нетерпимість, Польсько-Литовська держава посіла окреме місце. На її великій території зі строкатим населенням існувала мозаїка католицьких, православних, юдейських і мусульманських громад ще до того, як лютеранство поширилось на міста польської Пруссії, а кальвінізм принадив значну частину дворянства. Шляхта посідала в державі таке становище, що кожен маєток мав змогу вирішувати свої релігійні справи з тією самою свободою, що й німецькі держави... Тієї доби Польща слушно могла пишатися як своєю роллю бастиону християнського світу супроти турків і татар, так і створенням першого в Європі притулку толерантності"⁵.

Загалом, після Люблінської унії сеймові постанови й універсали польських королів забезпечили українському православ'ю, поряд із католицизмом, панівне становище в Речі Посполитій. Але вища ієрархія (керівництво Київської митрополії, зосередившись виключно на розширенні власних майнових і єпархіальних володінь, приділяла дуже мало уваги підготовці кадрів для своєї Руської Православної Церкви, освіті, зокрема, й молоді в цілому. В свою чергу, Римо-Католицька Церква болісно переживши протестантську Реформацію, після низки засідань Тридентського собору (1544–1563), розпочали власне реформування й очищення, яке увійшло в історичні анали як Контрреформація. Пасивність православних ієрархів і їх кліру дала можливість католикам після 1569 р. розпочати наступ на українські етнічні землі. Особливу увагу вони зосередили на освіті й вихованні підростаючого покоління, внаслідок цього Річ Посполита протягом короткого часу вкривається мережею єзуїтських навчальних закладів. Ці школи давали дуже гарні знання, але разом з тим активно сприяли окатоличенню й полонізації українців, передусім її владної еліти. Розкол тогочасного суспільства поглибила й календарна реформа папи Григорія XIII 1582 р., яка істотно розвела в часі релігійні свята католиків і православних (з поправкою на 10 днів). У Речі Посполитій григоріанський календар було запроваджено королівським універсалом Сигізмунда III Ваза від 5 (15) жовтня 1582 р. Через часову розбіжність між юліанським і григоріанським календарями, почали виникати тертя між католицькими володарями (поляками і сполонізованими українцями) і їх православними українськими підлеглими – селянами і міщанами. Весь цей комплекс проблем призвів до того, що Київську митрополію охопила системна криза, яка супроводжувалася: стрімким падінням престижу православ'я серед української аристократії; зuboжінням багатьох монастирів і церков; втручанням в релігійні справи міщанства, організованого в братства; втручанням в українські релігійні справи Московського патріархату (утвореного 1589 р.), який претендував перехопити у Константинопольській патріархії канонічних та юридичний контроль над Київською митрополією. Для того, щоби врятувати її від остаточної руйнації, у 1590 р. православні ієрархи розпочали пошук вирішення проблеми через церковну злуку (унію) з Ватиканом, але робили вони це келійно, у вузькому колі, не залучаючи до її обговорення своїх вірних. Як наслідок, після розповсюдження новини, що 23 грудня 1595 р. Папа Климент VIII офіційно визнав унію, українськими і білоруськими етнічними землями прокотилася протестна хвиля, що призвела до Церковного собору в Бресті (м. Брест, сучасна Білорусь) 16–18 жовтня (6–8.10 – за юліанським календарем) 1596 р. Проте, вже на третій день, не дійшовши порозуміння собор розколовся на дві частини – уніатську та православну. Того ж таки дня, 18 жовтня 1596 р. уніати затвердили акт об'єднання церков і утворення греко-католицької церкви, яка відтепер підпорядковувалася Папі Римському, зберігаючи при цьому візантійсько-слов'янську обрядовість, власні ієрархічно-адміністративні структури, канонічний правопорядок і духовно-культурну спадщину. Проте, православний собор не визнав правомірності рішення уніатського й замість примирення, незабаром обидві конфліктуючі сторони прокляли одна одну⁶.

О.Субтельний з цього приводу наголосив: "Так українське суспільство розкололося навпіл: з одного боку – православні магнати, більшість духовенства та народні маси, в той час як з іншого – колишні ієрархи, підтримувані королем та купкою прибічників. Унаслідок цього виникла ситуація, коли існувала церковна ієрархія без віруючих і віруючі без своїх ієрархів. Те, що почалося як спроба об'єднати християнські церкви, закінчилася їхнім подальшим роздрібненням, бо тепер замість двох існувало три церкви: католицька, православна та уніатська, або греко-католицька, як її згодом стали називати"⁷.

Отже, Берестейська міжцерковна унія 1596 р. замість того, щоби стабілізувати конфесійну ситуацію в Київській митрополії, навпаки, не тільки її дестабілізувала, а й посприяла офіційній забороні православної віри в Україні й Білорусі, що майбутньому призвело до широкого розгортання акції спротиву.

Загалом, українські етнічні процеси в кінці XVI – на початку XVII ст. відзначалися поступовим піднесенням та активізацією особливо, якщо порівняти їх розвиток в XV–XVI ст.: 1) перебування українських етнічних земель у той час (середина XVI ст.) у складі різних державних утворень (Великого князівства Литовського, Польського королівства, Московії, Угорщини, Молдови, Кримського ханства), гальмувало українські етнічні процеси; 2) створення внаслідок

Люблінської міждержавної унії 1569 р. федеративної держави Речі Посполитої та входження переважної більшості українських територій до її складу, посприяло, на нашу думку, ставленню українського етносу та його консолідації; 3) прагнення польської панівної меншості поступово нав'язати українській підлеглій більшості свої закони, традиції, мову і релігію почали зустрічати спочатку слабо, а пізніше і рішучий спротив української етнічної спільноти (але не усієї); 4) юридичне оформлення Берестейської міжцерковної унії 1596 р. і створення Уніатської (Греко-Католицької) церкви, не тільки розкололо до того єдину Руську Православну церкву, але й стало потужним каталізатором подій, які, врешті-решт, призвели до всеукраїнського вибуху в середині XVII ст. – т. зв. Хмельниччини (Національно визвольної війни та соціальної революції українського народу під керівництвом Б.Хмельницького)⁸.

Характеризуючи українські етнічні процеси у 1-й половині XVII ст., ми хочемо наголосити, що однією з головних рис і домінантних ознак українського народу у той час, на нашу думку, була православна віра. Особливо це мало значення для тих українців, які мешкали на теренах Речі Посполитої (а їх була переважна більшість). Якщо до Берестейської міжцерковної унії (1596 р.) питання віри було важливим і на часі для тогочасної української етнічної спільноти (селянства, міщанства, козацтва, духовенства, шляхти і магнатерії), то після її юридичного оформлення воно стало архіважливим і актуальним. Саме з кінця XVI і протягом 1-ої половини XVII ст. проблема віросповідання й визнання себе вірними чи православної, чи католицької, чи уніатської, чи протестантської конфесії стали визначальними для українського суспільства та посприяло більш чіткій кристалізації питання етнічної самоідентифікації етнічного самоусвідомлення тогочасним українцям (русинам, руським) своєї самобутності і неповторності. За великим рахунком унія з Ватиканом, і створення підпорядкованої тільки йому Греко-Католицької Церкви, повинно було допомогти вищому православному духовенству України і Білорусі, швидко впорядкувати свої внутрішні церковні справи, але в реальному житті вона стала каталізатором як українських етнічних, так і державотворчих і націєтворчих процесів⁹.

З цього приводу, сучасний польський вчений А.Камінський-Сулима зазначав: "Ієрархія новоствореної Київської митрополії не визнавала ні православної шляхти, ні більшість городян; не могла нова церква боротися й за душі вірних по монастирях і парафіях, бо ті залежали від приватних власників. Опір польської католицької верхівки не дозволив також піднести уніатських єпископів до рангу сенаторів, як було передбачено умовами з'єднання, і це неабияк зменшувало їхній престиж, штовхало руські соціальні еліти вибирати Римо-католицьку, а не ближчу за обрядом і мовою Греко-католицьку церкву. Врешті, запровадження унії надовго розсварило "Русь із Руссю", себто православних та уніатів, а скасування унії стало одним з ключових напрямів діяльності активних політичних сил"¹⁰.

На нашу думку, унія стала важливим доленосним фактором в житті України й українців, бо вона не тільки допомогла визначитися українцям зі своєю етнічною приналежністю, а в майбутньому і національною, але і з часом створила справжню Українську Греко-Католицьку церкву!

Важливим кроком тогочасного вітчизняного лідера П.Сагайдачного, щодо остаточного визнання за українським козацтвом провідної і потужної військово-політичної сили, – стало відновлення в 1620 р. під його безпосереднім керівництвом і патронатом вищої православної ієрархії, а саме висвячення нових православних ієрархів і тим самим реальне відродження в Україні Руської (Української) Православної Церкви. Цією рішучою і добре проведеною акцією, П.Сагайдачний не тільки ще раз показав усім, а насамперед – польській владі й руській магнатерії та її спільникам, хто є справжнім господарем в Україні, а й за ким (за козацтвом!) майбутнє. Доречно нагадати, що цим питанням (відновленням статусу православної церкви на українських етнічних землях та її життєдіяльності) вже понад двадцять років переймалися й намагалися позитивно вирішити найбільш свідомі представники руської (української) православної шляхти, проте всі їх клопотання і бажання польськими урядовцями й уніатськими ієрархами ігнорувалися і відкидалися¹¹.

Уніатський священник у 1617 р. ось так влучно охарактеризував той критичний стан православної віри: "Ваше духовенство вело свою справу тільки за поміччю світських людей, але тих сильніших помічників вам самітно убуває, а інших не прибуває"¹². Саме тому, для

руського (українського) народу на початку XVII ст. руба постали питання про виживання, і щодо заміни керівної еліти в ім'я свого майбуття й цивілізаційної перспективи України не тільки як країни й географічної території, а насамперед, як перспективної держави й геополітичної й геостратегічної реальності, а українців – як домодерної (модерної) нації. Але, окрім провідної верстви, для успішного формування домодерної нації, конче необхідна так звана національна ідея, проте вона розпочинає зароджуватися в середовищі європейських інтелектуалів лише в кінці XVIII – на початку XIX ст., активно формується протягом всього XIX ст., щоби вже у XX ст. стати панівною в усьому світі. Якщо відкинути всі міфи, казки і вигадки пов'язані з концептуальним наповненням дефініції "національна ідея", то її головна і визначальна сутність полягає в тому, що кожен етнос (народ, етнічна спільнота) на планеті Земля має законне право на самостійне суверенне існування в незалежній державі як титульна і повноправна державницька нація. Разом з тим, у досліджувану нами добу пізнього середньовіччя і ранньомодерні (нові) часи, таке розуміння й сприйняття національної ідеї перебувало лише у зародковому стані. Проте, у тогочасних європейських, азіатських, північно- і південноамериканських, африканських тощо соціумах була панівною релігія у своїх багаточисельних проявах – релігійна ідеологія, релігійне мислення, релігійна ідентифікація, релігійно-сакральна пріоритетність та інші її проєкції на суспільне й державне буття. Ми переконані, що Берестейська міжцерковна унія стала ідеологічним вибухом, каталізатором, поштовхом, який розбудив не тільки сплячу і стагнуючу Руську Православну Церкву та її ієрархів, а і весь тогочасний руський (український) етнос і суспільство з усіма його станами, верствами, стратами, прошарками – аристократію як правлячу еліту (магнатерія, заможна і бідна шляхта), духовенство як сакральну еліту (православні, уніати, католики і протестанти), а також і козацтво (реєстрове і нереєстрове), і міщанство (патриції, купці, ремісники, плебс), і селянство (кріпаки і вільні селяни-поселенці). А так як Руська Православна Церква у ті часи була не тільки і не стільки пересічною релігійною організацією, а справжнім виразником, духівником, єством й етносакральним, етнокультурним і етносоціальним підґрунтям українського народу, то відстоювання і захист її самобутності й права на існування ставало без сумніву, одним з найважливіших факторів вітчизняного етнодержавонацієтворення. А те, що українські козаки по праву посіли чільне місце у цій безкомпромісній боротьбі стало, на нашу думку, закономірним наслідком виваженої і поступальної політики, яку наполегливо втілював у життя козацький очільник Петро Сагайдачний. Разом з тим, ми не хочемо і не будемо ідеалізувати козацтво. У першій чверті XVII ст. воно лише формувалося як певний соціальний військовий стан, а своє прагнення до лідерства не завжди могло підкріпити послідовними державницькими діями. До того ж розподіл українських козаків на реєстровців і нереєстровців (випищиків), заможних і бідних тощо, не сприяв їх згуртованості й політичній консолідації і лише наполегливість, послідовність, мудрість і розважливність П. Сагайдачного поступово і неухильно перетворювало козацтво на провідну етнодержавонацієтворчу верству українського етносу, якою воно і стало, врешті-решт, у середині XVII ст.

З приводу цього Д.Дорошенко наголошував: "Одначе Сагайдачному, завдяки незломній волі та залізній дисципліні, яку він умів піддержувати серед козаків, удалося зберегти свій авторитет і провідне становище. Навіть більше: йому вдалось, як я вже згадував, обернути козацьку силу на піддержку православної церкви, що в ті часи було справою національної ваги. У той час коли стара провідна верства українського суспільства, магнати й шляхта, помалу сходять з сцени через масову дезерцію своїх членів до польсько-литовського табору, а у міщанства вже не вистачає сил самим виносити тягар боротьби за церкву й народність, виступає нова суспільна сила, нова верства, що вийшла з лона українського народу, – козаччина й переймає на себе завдання бути головною опорою православної церкви і української народності. Певна річ, що не відразу усвідомили й засвоїли собі це завдання козаки. Їх перші рухи, повстання Косинського й Наливайка, зовсім не мали релігійної закраски, як потім твердила про це стара українська історіографія. Але загострення релігійної боротьби після проголошення Берестейської унії знайшло свій відгук і серед козаччини, серед якої було багато елементів шляхетських і міщанських, які вже брали участь в релігійній боротьбі"¹³.

З цією думкою шановного історика-козакознавця погоджується й сучасний дослідник українознавець Сергій Плохій: "Піднявши прапор захисту православ'я, козаччина торувала

собі шлях до вступу в "клуб" традиційної еліти руського суспільства – князівства та шляхти, які з кінця XVI століття активно боролися проти унії. Захист православної церкви та допомога в цій справі з боку козащини могли стати, і згодом таки стали для неї перепусткою до цього соціального ексклюзивного "клубу"¹⁴.

На нашу думку, українське козацтво відіграло важливу роль в обороні православної віри. Внаслідок Берестейської міжцерковної унії на теренах України склалася парадоксальна ситуація, коли існувала церква (уніатська) без віруючих і віруючі без церкви (православної). Саме існування православної церкви ставало дедалі проблематичним, а враховуючи те, що переважна більшість тогочасної руської аристократії сполонізувалася й окатоличилася, то на вищому рівні вже не було кому відстоювати права Руської Православної Церкви. Лише вихід на авансцену політичного життя українського козацтва кардинально змінив ситуацію і дозволив не тільки зберегти Руську Православну Церкву як релігійну конфесію, а й дозволив відновити її вагу в українському суспільстві в повному обсязі.

Таким чином, послідовна і цілеспрямована політика по залученню козацтва для вирішення важливих завдань щодо збереження Руської Православної Церкви й української етнічної самобутності, яку непохитно провадив П.Конашевич-Сагайдачний та його спадкоємці-побратими, поступово почала давати свої позитивні результати, а українське козацтво внаслідок цих виважених дій, поправу – "през шаблю" ставило тим, ким воно і мало стати – провідною військово-політичною, державотворчою елітою українського народу і державницьким, сталевим стрижнем вітчизняного етнодержавонацієтворення у першій половині XVII ст. Хоча реальна ситуація в Україні після висвячення православних ієрархів залишалася досить складною і неоднозначною, але ті зміни і зрушення, що почали відбуватися як у свідомості й старшини, й козацьких мас, так і у світоглядних орієнтирах і православного духовенства, і міщанства, і селянства, і навіть шляхетства, а значить, і в цілому в українському суспільстві стали незворотними й зрештою призвели до створення Української Козацько-Гетьманської Держави (Гетьманщини) та козацької (української) домодерної нації в середині XVII ст.

Отже, Берестейська міжцерковна унія мала значний вплив на українські державотворчі процеси на теренах Наддніпрянщини в першій половині XVII ст. Завдячуючи самовідданій і жертовній боротьбі тогочасних українців, Україна не тільки зберегла свою самобутність й етнічну ідентичність, а й виборола державність й почала творити власну національну ідентичність, тим самим, здобувши право на подальший історичний розвиток.

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. VII. Козацькі часи – до Р. 1625. – К., 1995. – 628 с.; Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991.– 576 с.; Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ./ 3-тє вид., перероб. і доп. – К., 1993.– 720 с.; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. – К., 2005.– 584 с.

² Дмитрієв М. Концепції унії в церковних та державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст. Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. – Львів, 1995.– 224 с.; Лужицький В. Українська церква між сходом і заходом. Нарис історії української церкви. – Філадельфія, 1954.– 166 с.

³ Фігурний Ю.С. Українські етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси (середина XVI – середина XVII ст.) в українознавчому вимірі. – К., 2011. – С. 7.

⁴ Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 65.

⁵ Дейвіс Н. Європа: Історія /Пер. з англ./ – К., 2008. – С. 520–521.

⁶ Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002. – С. 127–128; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. – К., 2005. – С. 213–220.

⁷ Субтельний О. Вказ. праця. – С. 83.

⁸ Фігурний Ю.С. Державотворча і націєтворча діяльність П.Конашевича-Сагайдачного в українознавчому вимірі. – К., 2011. – С. 18.

⁹ Фігурний Ю.С. Український етнос у просторі й часі: українознавчі дослідження, етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні. – К., 2009. – С. 29.

¹⁰ Камінський-Сулима А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура /Пер. з пол./ – К., 2011. – С. 83.

¹¹ Фігурний Ю.С. Державотворча і націєтворча діяльність П.Конашевича-Сагайдачного в українознавчому вимірі. – К., 2011. – С. 38–40.

¹² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. VII. Козацькі часи – до Р. 1625. – К., 1995. – С. 431.

¹³ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991.– 576 с.

¹⁴ Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні /Пер. з англ / . – К., 2006. – С. 149.

В статтє прослєжено впливє Берестейської межцєрковной унії 1596 г. на рєлїгїозную сїтуацїю в Українє конца XVI – начала XVII в. Доказано, что Берестейська межцєрковная унія вмєсто того, чтобы стабилизировать конфессїональную сїтуацїю в Киевской мїтрополїи, напротив, не только ее дєстабїлизировала, но и содействовала офїциальному запрету православної веры в Українє, что в будущем привєло к шїрокому развєртыванїю ацїї сопротївления.

Ключевые слова: Берестейська межцєрковная унія, рєлїгїя, цєрковь, Речь Посполїтая, католичєская, униатская, православная вера, Киевская мїтрополїя.

The article deals with the influence of Church Union of Berestia on the religious situation in Ukraine in the late 16th – in early 17th centuries. The article proves that Church Union of Berestia not only destabilized the creed situation in Metropolia of Kyiv, but also contributed to the official prohibition of orthodox faith in Ukraine and later caused the resistance.

Key words: Church Union of Berestia, religion, church, Polish-Lithuanian Commonwealth, catholic, uniat, orthodox faith, Metropolia of Kyiv.